

סיפורו של נבי סמואל

כלי חרס, מטבעות, פגזים ושרידי מבצר וכנסייה צלבנית שנחפרו באתר נבי סמואל לאורך שנים, מספרים את סיפורו המרתק של המקום המקודש לשלוש הדתות. עולים לרגל לנבי סמואל

אתר נבי סמואל. תצלום אווירי. מבט מדרום

כתב: יצחק מגן, קמ"ט ארכיאולוגיה, מפקדת אי"ש | צילומים: שלומי עממי ואסף פרץ

בן אחיקם (ירמיהו מ"א). בספר חשמונאים נזכרת מצפה ואף יש לה זיהוי גיאוגרפי - "מול ירושלים" (חשמונאים א, ג 46-47) - כך שזו לא יכולה להיות תל א-נצבה, המרוחקת 12 ק"מ מירושלים ואין לה קשר עין איתה.

תולדות האתר

הואיל ואין תמימות דעים לגבי זיהוי האתר, ננסה לשחזר את תולדותיו בעיקר על סמך הממצאים הארכיאולוגיים. באתר נתגלו ממצאים רבים מתקופת הברזל, במאות השמינית עד השישית לפנה"ס. אין ממצאים מזמנו של שמואל הנביא, דבר שמהווה כביכול בעיה לגבי זיהוי האתר עם מצפה. האתר חרב בשריפה בסוף הבית הראשון לאחר הירצחו של גדליהו בן אחיקם בשנת 586 לפנה"ס. מהתקופה הפרסית, במאות החמישית והרביעית לפנה"ס, יש שפע של ממצאים המרמז על היותה של מצפה יישוב מרכזי שבו ישב שר המצפה (נחמיה ג, י"ו).

בתקופת המכבים, במאה השנייה לפנה"ס, הפכה מצפה לאתר פולחני חשוב כמו בזמן השופטים. בתקופת המקרא התקיים במצפה טקס דתי שכלל תפילה, צום ושפיכת מים. המונח "אל ה' במצפה" מרמז על אתר פולחני. שמואל שפט את ישראל במצפה (שמואל א, ז, ו, ט"ו) והיא שימשה לאחר חורבן ירושלים, בימי הבית הראשון ובתקופת המכבים, כתחליף דתי לירושלים. יהודה המכבי כינס את העם במצפה והידש את הטקס הקדום של תפילה וצום, שנזכר גם במשנה (תעניות ב, ד). לאחר הניצחונות של המכבים, עלייתם למלוכה של יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי והרס כל האתרים הדתיים, פרט לירושלים, ננטש האתר והיישוב חודש רק בתקופה הביזנטית. פרוקופיוס, סופר נוצרי שחי במאה

מי אתה נבי סמואל?

שמואל הנביא, השופט האחרון של בני ישראל בתקופת שופטי ישראל, בנם של חנה ואלקנה מן הרמתיים צופים, מנהיג עם ישראל בסוף זמן השופטים, והממליך של שאול המלך.

שמואל נפטר זמן קצר לפני סיום תקופת מלכותו של שאול המלך ונקבר ברמה, עירו שליד ירושלים. זיהויו של אתר נבי סמואל עם רמה, מקום קבורתו של שמואל, היה נתון במחלוקת במשך תקופה ארוכה. מסורת הנזכרת עוד בתקופה הביזנטית מזהה בנבי סמואל את אתר קבורתו של שמואל ומאז ימי הביניים התקבלה מסורת זו גם אצל היהודים הפוקדים את המקום מדי כ"ח באייר - שמציין על פי המסורת את יום פטירתו של שמואל הנביא.

השישית לספירה, מספר שיוסטיניאנוס, קיסר האימפריה הביזנטית, הקיף את מנזר שמואל בחומה וחצב בור מים. עדות לקיומו של מנזר במקום מופיעה בדברי הגיאוגרף מקדסי המזכיר את מנזר שמואל הקדוש, וכך גם הסופר אל-יקוט. עדויות אלה מתאמתות בממצא הארכיאולוגי. בחפירות נתגלו ידיות של קנקנים ועליהם כתובות בערבית "דיר סמואל" - מנזר שמואל. בתקופה הצלבנית נקרא המקום "הר השמחה".

ההגמון דניאל (1106-1108) מספר שבנבי סמואל היו הנוצרים יורדים מהסוסים ומשתחווים בראותם את עיר הקודש. בשנת 1157 נזכרת כנסיית הר השמחה בתעודות של כנסיית הקבר הקדוש. על פי המקורות, במאה ה-12 העניק מלך ירושלים אלף מטבעות זהב למסדר פרימונסטרטנסים לבנות מנזר ומבצר, לאחר שמסדר הציסטרציאנים סירב להצעה. במקום עמדו מבצר וכנסייה צלבנית גדולה לעולי רגל. בשנת 1187, לאחר כיבוש ירושלים בידי צלאח א-דין, נבזז המבצר ונהרס.

לאחר התקופה הצלבנית החלו לזהות

במקום את מקום קבורתו של שמואל הנביא. ובמשך כ-500 שנה, עד 1730, היה המקום אתר יהודי מקודש שעלו אליו לרגל מכל התפוצות, מצרים, סוריה ובבל. ב-1730 הפקיע המופתי הירושלמי שייח מוחמד אל חלילי את הקבר מידי היהודים ואסר עליהם להתפלל במקום ובנה בו מסגד. ב-1917, במלחמת העולם הראשונה, ובמלחמת השחרור ב-1948, היה המקום מבצר צבאי, תחילה טורקי ואחר כך ירדני, וסביבו התחוללו קרבות קשים שהותירו את רישומם באתר.

בעקבות החפירות

במהלך שנות החפירה באתר נתגלו עשרות אלפי ממצאים, מתקופת הברזל ועד לתקופות המאוחרות: כלי חרס, כלי זכוכית, כלי מתכת ומטבעות רבים. כמו כן נתגלו ממצאים מהזמן שהמקום היה אתר יהודי ובהם שופר ואצבע לקריאת ספר תורה עם הקדשה בשפה העברית. באתר נתגלו מאות פגזים, רימוני יד, אקדחים רובים וכידונים - עדות שהמקום שימש אתר קרבות ממלחמת העולם הראשונה. את הממצאים ניתן לחלק על פי התקופות השונות.

תקופת הברזל והתקופה הפרסית: אין קירות או מבנים שניתן לייחס אותם באופן ברור לשתי תקופות אלה, פרט אולי למערות. האתר נוקה עד הסלע בתקופה ההלניסטית ואחר כך בתקופה הביזנטית והצלבנית, כך שכל השרידים האדריכליים מתקופת הברזל ומן התקופה הפרסית לא נשתמרו. נמצאו כלי חרס רבים מהמאות השמינית עד השישית לפנה"ס, ובהם טביעות "למלך" וחרפושית (קמיע נפוץ במצרים העתיקה בצורת חיפושית) שמתוארכת לשושלת הכ"ז במצרים. מן התקופה הפרסית נתגלו כלי חרס ובהם טביעות "הד" ואריות על ידיות קנקנים ומטבעות כסף.

התקופה ההלניסטית: בשיפולים הדרומיים של האתר נחשף רובע מגורים שגודלו יותר משלושה דונם. הוא היה בנוי בצפיפות רבה והמבנים נשתמרו לגובה של 4.5 מטרים, לעתים

נשים מתפללות על קברו של שמואל הנביא

שיחזור המצודה הצלבנית

מתחם הארוות

נבי סמואל: הרובע ההלניסטי

עד קומה שלישית. את הרובע מחלק רחוב שכיוונו מזרח-מערב, אורכו 55 מטרים ורוחבו 35 מטרים. מתחתיו נתגלתה תעלת מים שניקזה אותו. הרובע היה בנוי אבני גזית גדולות והקירות היו מכוסים בשכבה עבה של טיח. נחשפו מספר מבנים בנויים בקומות, חלקם סביב חצר מרכזית,

תר נבי סמואל שוכן כ-7 ק"מ מצפון מערב לירושלים בגובה 908 מטרים מעל פני הים. שטחו של האתר כ-20 דונם והוא שולט על הדרך הראשית ממישור החוף וממערב השומרון לירושלים. מיקומו וגובהו הפכו אותו למשלט צבאי חשוב מהזמן העתיק ועד לעת החדשה. במשך הדורות היה האתר שילוב של מבצר צבאי ומקום מקודש ליהודים, לנוצרים ולמוסלמים. באתר התבצעו חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1992-2003 בידי כותב שורות אלה. בראשית החפירות השתתף גם מיכאל דדון.

זיהוי האתר

זיהויו של אתר נבי סמואל היה נתון למחלוקות בין החוקרים במשך תקופה ארוכה. המקורות המאוחרים זיהו אותו עם

אצבע לקריאת ספר תורה

ידיות למלך מתקופת בית ראשון

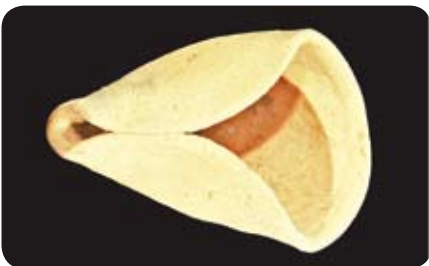
פכית כדורית מהתקופה ההלניסטית

פכית כישור מהתקופה ההלניסטית

גד חשמונאי

מיועדים לעולי הרגל שהגיעו לירושלים והתארגנו כאן לפני כניסה לעיר הקודש; מגדל ואכסניה לעולי הרגל.

מבצר צלבני מרשים

במרכז האתר, במקום הגבוה ביותר, נבנתה כנסייה צלבנית גדולה שהפכה ברבות הימים למסגד שהוא המבנה המרשים ביותר באתר ומסמל יותר מכל את האתר של נבי סמואל. המבצר הוא מבנה מלבני מוקף חומות, חלקן חצובות בסלע וחלקן בנויות. לצורך הקמת המבצר והכנסייה נזקקו הבונים לאלפי אבני בנייה. את האבן חצבו במקום והמחצבות היו חלק בלתי נפרד מתוכנית המבצר, דבר שחייב תכנון מדוקדק. מצפון מערב לאתר נמצא מעיין שופע שכונה מעיין שמואל. מן המערה הטבעית נחצבו תעלות לכיוון הנביעה כדי להגדיל את שפיעת המים. ממזרח לאתר נמצא מעיין נוסף שנקרא מעיין חנה, ממערב לאתר נתגלתה דרך סלולה העולה לכיוון האתר שנסללה ככל הנראה בתקופה הצלבנית.

התקופה הממלוכית: בתקופה הממלוכית, בדומה לתקופה האומאית, המבצר הנושח הופך להיות מפעל תעשייתי גדול לייצור כלי חרס ונבנים בו תנורי צריפה גדולים לייצור הכלים. בחפירות נתגלו שברים רבים של כלים שנפסלו בשעת עיבוד, ושאריות של החומר שממנו יוצרו הכלים, וכן מטבעות רבים שמרמזים על פעילות מסחרית ענפה.

אתר תפילה יהודי

לאחר התקופה הצלבנית הפך המקום לאתר תפילה יהודי. נראה כי שמעו של המקום כמקום קבורתו של שמואל הנביא התפרסם עם נסיגת הצלבנים מארץ ישראל והמקום הפך במשך כ-500 שנים למקום עלייה לרגל של יהודים רבים. מתיאורי נוסעת אנו למדים גם על קיומו של בית כנסת במקום.

אחדים בגודל 20x24 מטרים. בחלק מהמבנים נתגלו אורות לבעלי חיים בקומה התחתונה.

על סמך כלי החרס והמטבעות נראה שהרובע החל להיבנות בראשית המאה השנייה לפנה"ס וניטש במחצית השנייה שלה. נתגלו מטבעות של תלמי השני, אנטיוכוס הרביעי, יוחנן הורקנוס הראשון ובנו אלכסנדר ינאי.

התקופה הביזנטית והתקופה המוסלמית הקדומה: בתקופה הביזנטית נבנה באתר מנזר שרק שרידים דלים ממנו נשתמרו, בשל הבנייה הצלבנית המסיבית. על סמך המטבעות שנמצאו נראה שההתיישבות באתר החלה כבר במאה הרביעית לספירה ובמאה החמישית נבנה המנזר שנקרא מנזר שמואל. המנזר ניטש עם הכיבוש הערבי, ובתקופה האומאית, וכנראה גם בתחילת התקופה העבאסית, הפך למפעל לייצור כלי חרס, ובעיקר קנקנים. במקום התגלו ארבעה תנורים בנויים לצריפת כלי חרס מן התקופה האומאית שקוטרם כשני מטרים. סמוך לתנורים נתגלו שברי חרס רבים, נרות ובעיקר שברי קנקנים וידיעות עם טביעות בשפה הערבית. בין הכתובות מופיעים השמות דיר סמואל ודיר סמואל יוסף. קנקנים שיוצרו בנוי סמואל נתגלו בקיסריה, ברמלה ובירושלים. נראה שבקנקנים אלה ייצאו שמן מארץ ישראל למזרח.

התקופה הצלבנית: המבצר של נבי סמואל הוא שילוב של אתר מקודש ואתר צבאי, ששלט על הדרך הראשית מערי החוף והשומרון לירושלים. המבצר הצלבני מחולק לכמה חלקים: הכנסייה הגדולה במרכז (שהפכה למסגד); מערת הקבר (הקריפטת שמתחת לכנסייה), שם מראים עד היום את מצבתו של שמואל הנביא; מבצר איתן מוקף חפיר; סביב הכנסייה היו בורות מים ואתרי חניה מצפון הכוללים אורות ומשטחים גדולים שהיו